

ПАНЧЕНКО

**Петро Пантелеймонович,
д-р іст. наук, проф., академік
Міжнародної Слов'янської Академії
наук, віце-президент Української
академії історичних наук, академік
Академії наук вищої школи України,
заслужений діяч науки і техніки
України,
(м. Київ)**

ГЕНОЦИДНИЙ ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЗМУ

У статті розкриваються історичні передумови та причини геноцидного голодомору в Україні в 1932–1933 років.

В статье раскрываются исторические предпосылки и причины геноцидного голодомора на Украине в 1932–1933 годах.

Historical preconditions and reasons of famine in Ukraine as terrible phenomenon in 1932–1933 are examined in the article.

Друге десятиріччя ХХ ст. в результаті більшовицького перевороту ознаменувало виникнення на руїнах царської Росії першої у світовій історії соціалістичної тоталітарної держави. У Петрограді з'явився новий уряд — Рада народних комісарів. Правлячою стала більшовицька партія. Прийшовши до влади, більшовики назвали колишню Російську імперію державою робітників і селян (Республікою рад), а ради законодавчо закріпили як державну форму диктатури пролетаріату. В новій ситуації лідери українського національного руху сподівалися на утвердження державності України. 7 листопада 1917 р. Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку як автономну частину Російської федерації.

Однак з усуненням Тимчасового уряду імперська природа центру не змінилася. За допомогою військ і терору було знищено УНР, усі здобутки українських визвольних змагань, ліквідовано політичні партії, розгромлено

економічні й професійні організації. Керівництво найважливішими галузями – військовою справою, промисловістю, залізницями, зв'язком, фінансами й робочою силою узурпували російські наркомати. Перетворена на колонію Україна за аналогією з більшовицькою Росією отримала назву Українська Соціалістична Радянська Республіка.

Радянська влада одразу ж розпочала небувалий за масштабом економічний експеримент, який полягав у спробі більшовиків замінити товарно-грошові відносини натуральним розподілом. Комуністична держава мала визначати, яку продукцію, де і в якій кількості виробляти, а потім розподіляти її. Цей карколомний експеримент поширювався і на Україну, що перебувала під контролем більшовиків.

14 лютого 1919 р. вийшов декрет ВЦВК «Про соціалістичне землевпорядження і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». Україна стала полігоном випробування нової більшовицької політики в аграрній сфері. Землі й реманент переходили до радгоспів і комун. Про жовтнєве гасло «Землю – селянам!» більшовики забули. Розпочалися повстання. Проти радянської політики виступили отамани Зелений (Д. Терпило), Н. Григор'єв, Н. Махно. Широкий селянський рух проти комуністичної програми було названо «куркульським бандитизмом».

Нова економічна політика (неп), запроваджена на основі рішень X з'їзду РКП(б) 1921 р. з подачі В. Леніна, певною мірою допускала лібералізацію і децентралізацію економіки, вільний ринок (при регулюванні торгівлі з боку органів влади), здачу в оренду частини дрібних державних фабрик приватним особам, організацію невеликих приватних підприємств, обмежену оренду землі й використання найманої праці, залучення іноземного капіталу до відбудови промисловості у формі концесій. Розмір продподатку встановлювався набагато меншим за продрозкладку. Сплативши його, селянин мав право вільно розпоряджатися продовольчими лишками. Це сприяло розвитку приватної ініціативи в сільському господарстві й промисловості. Порівняно з «воєнним комунізмом» неп був певним чином відступом, але

«командні висоти» економіки залишалися в руках держави. Велика промисловість, зовнішня торгівля, банки, залізничний і водний транспорт не підлягали денационалізації, оскільки були економічним форпостом тоталітарної влади партії, їй також підпорядковувалися ради, профспілки, комсомол, комнезами, правоохоронні органи, армія, управлінський і господарський апарат.

Економічно неефективна велика промисловість, що перейшла у власність цілої піраміди державних розпорядників, які не відповідали за ухвалені ними рішення, усією своєю вагою повисла на державному бюджеті. Щоб утримувати її, тим більше – здійснювати проголошену індустріалізацію, бюджет мусив грабувати сільське господарство. Але між бюджетом і селом був ринок, породжений ленінським непом. За ринкових умов товаровиробник міг притримати свою продукцію, якщо держава за неї мало платила. Хлібозаготівельні кризи загрожували політичному режимові дестабілізацією. Щоб зберегти свою всеосяжну (тоталітарну) владу, партії потрібна була цілісна командна економіка. Отже, неп не мав перспективи.

Відповідно до ленінського плану побудови соціалізму Й. Сталін розпочав новий комуністичний штурм. Намагаючись переконати народні маси, що політика «воєнного комунізму» – пройдений етап, цей штурм більшовики термінологічне маскували під назвою «наступ соціалізму по всьому фронту». Осоружне для селян слово «продрозкладка» тимчасово не вживалося, хоч хлібозаготівельні плани формувалися саме на її засадах. У партійних резолюціях знову почав експлуатуватися термін «колективізація».

Посилювалася боротьба проти куркульства. Слід зазначити, що більшовицька партія до категорії куркулів відносила підприємців у сільському господарстві, власників землі, орендарів, а також тих селян, котрі, ставши під час непу заможними господарями, використовували найману працю. Цій соціальній групі, оголошеній складовою частиною загальноросійської контрреволюції, заборонялося купувати молотильну та іншу техніку; її обмежували в землекористуванні; на неї накладали непомірно високі податки. На імущих

господарів більшовики нацьковували бідняцько-середняцькі маси, намагаючись організувати з них свою політичну армію на селі. Застосування надзвичайних заходів проти куркулів з метою посилення хлібозаготівель «освячувало» найвище партійне керівництво країни. Разом з тим воно посилювало боротьбу проти так званих «правих ухильників з ВКП(б)», тобто тих компартійних лідерів (М. Бухарін, О. Риков, М. Томський та інші), котрі, виступаючи проти високих темпів індустріалізації та колективізації, вбачали розв'язання зернової проблеми й піднесення сільськогосподарського виробництва у розвитку не колгоспів і радгоспів, а індивідуального селянського господарства, насамперед міцноаласницького. Ставлення Й. Сталіна до правих ухильників як ворогів радянської влади віддзеркалилося у його широко відомій промові «Про правий ухил у ВКП(б)» на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 22 квітня 1929 р. партійна верхівка заповзято ставила як невідкладне завдання будь-що колективізувати протягом другої п'ятирічки, тобто 1933-1937 рр. 18–20% селянських господарств. Для України ця цифра становила 30%. Тільки передувати! Однак уже в листопаді 1929 р. на червневому пленумі ЦК ВКП(б) Й. Сталін, В. Молотов і Л. Каганович зажадали рішучого прискорення темпів колективізації і завершення її протягом одного року. Цю пропозицію підтримав генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, хоч нарком землеробства УСРР О. Шліхтер і голова Колгоспного центру І. Гаврилов схилилися до проведення колективізації в Україні не форсуючи протягом п'ятирічки.

5 січня 1930 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», відповідно до якої колективізацію в країні передбачалося завершити до кінця першої п'ятирічки (1929–1932), а в Україні – протягом осені 1931 – весни 1932 р. Але керівництво УСРР на догоду московським можновладцям ініціювало скорочення терміну колективізації в Україні до 1-1,5 року. Селяни, не виявляючи бажання вступати в комуни, товариства по спільному обробітку землі (ТСОЗи) та артїлі, чинили опір заходам влади, особливо в

прилісових зонах. Програма колективізації служила основою переходу більшовиків від політики обмеження (і витіснення) куркульства до практичної ліквідації його як класу. В статті «До питання про політику ліквідації куркульства як класу», опублікованій 21 січня 1930 р. в газеті «Красная звезда», Й. Сталін з цинізмом писав: «Отже, нинішня політика партії на селі не є продовження старої політики, а поворот від старої політики обмеження (і витіснення) капіталістичних елементів села до нової політики ліквідації куркульства як класу».

23 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств». Розкуркуленням на місцях керували сільради. Не останню роль у ньому відігравали партійні й радянські активісти, комітети незаможних селян. Учасників акцій матеріально заохочували – їм видавалася частину реквізованих збіжжя, худоби, свійської птиці, одягу, взуття, посуду тощо. За станом на 1 червня 1930 р. процес розкуркулення охопив 450 сільських районів України із 583, а на кінець року – всі регіони УСРР. Як свідчить статистика, протягом 1929–1930 рр. в Україні було розкуркулено близько 200 тис. сімей (майже півтора мільйона осіб).

Силу-силенну заможних господарів, на яких фактично трималося село, більшовики депортували за межі України – в Сибір, Казахстан, на Камчатку, Сахалін, Урал, острови Північного Льодовитого океану, їх запроторювали до в'язниць і концтаборів, звідки для більшості повернення не було. Натомість завозили на українські землі переселенців з інших районів Радянського Союзу, передусім з Росії. Нажахані масштабами боротьби проти куркульства тисячі селян продавали продуктивну худобу, коней, залишали хати й господарські будівлі і втікали до міст, поповнюючи лави робітників залізорудної та вугільної промисловості, йшли працювати на шахти, будівництво й залізничний транспорт. Тож сільському господарству України гостро бракувало фахівців, їх заміняли «свідомими» висуванцями партії, які майже не розумілися на справі, але «правильно» мислили і без вагань виконували те, чого вимагав «вищий розум» – ВКП(б). Усе це вкрай негативно позначилося на економіці села. В

багатьох місцевостях вирощені зернові залишалися незібраними, великі площі землі – незасіяними, худоба голодувала без кормів, бракувало приміщень для її утримання. Внаслідок безгосподарності втрати врожаю 1931 р., за оцінкою М. Скрипника, становили близько 200 млн пудів зерна, тобто майже піврічну норму його споживання сільським населенням УСРР. У лютому 1930 р. в усі регіони України направлена директива за підписом С. Косіора про рішуче прискорення темпів колективізації, що рішуче вимагала неодмінного переходу селян до колективних форм господарювання не лише основних засобів виробництва, а й усієї їхньої господарської власності – коней, возів, саней, сільськогосподарського інвентаря, великої рогатої худоби, свиней і навіть свійської птиці. Таким чином питома вага колективізованих селянських господарств швидко зростала й на березень 1930 р. вже становили понад 62 %. Але селяни, примушені вступати у виробничі кооперативи, збували й різали худобу, нищили реманент, причіпний інвентар, транспортні засоби, діючи за принципом: якщо не мені, то зась ТСОЗу. Пов'язані з цим значні економічні втрати, а також нарікання та скарги з місць на порушення принципу добровільності й насильницькі методи проведення колективізації спонукали ЦК ВКП(б) прийняти у березні 1930 р. спеціальну постанову «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі», в якій наголошувалося на неприпустимості перегинів у справі колективізації та її бюрократичного декретування. Невдоволення селян методами колективізації призвело до їх відпливу з ТСОЗів. Люди масово виходили з колективних господарств, забираючи коней, корів, сільськогосподарський інвентар. Внаслідок цього в Україні чимало колгоспів розпалося.

Отже, другий комуністичний штурм, включаючи примусову колективізацію, нещадне грабування селян шляхом запровадження продрозкладки, депортацію і винищення заможних господарів, створення нестерпних умов життя, призвів до повної дезорганізації сільського господарства, що досягла найвищої точки під час голоду початку 30-х рр.

Тривалий час факт голоду в Україні вперто замовчувався, і лише

напередодні розпаду СРСР ця тема піднялася на рівень спеціальних досліджень. Упродовж останніх років з'явилося чимало газетних і журнальних публікацій, монографій, автори яких по-різному тлумачать першопричини й наслідки голоду¹. [1]. Так, дехто з дослідників вважає, що спричинили його насамперед економічні чинники – форсована суцільна колективізація і створення колгоспів; інші ж вбачають основну причину цього страхоття в жорстокій розправі особисто Й. Сталіна над українськими селянами, які не сприйняли насильницьких методів колективізації. Тож голод був штучно створеним зряддям економічного розорення всього селянства та його фізичного винищення. Такий підхід до тлумачення першопричини голоду домінує насамперед у зарубіжній історіографії. Один з її представників, американський політолог, професор Гарвардського університету Р. Шпорлюк ще задовго до визнання факту голоду українською історіографією зазначав: «Демографічна катастрофа 1932–1933 рр. буде з українським народом, може, навіть століття. Знищено біологічний потенціал народу». У 2003 р. вийшла друком вагома праця «Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932–1933»; в 2006 р. опубліковано збірник документів в результаті селекційної роботи колишнього начальника Головного архівного управління України доктора історичних наук, професора Р. Пирога.

Насправді проблема ця значно складніша. Для вивчення і всебічного висвітлення причин і наслідків голоду початку 30-х рр. необхідно проаналізувати безліч різноманітних джерел і архівних матеріалів, у тому числі й тих, яких ще не торкалася рука науковця, виявити особливості соціально-економічної політики більшовицького уряду стосовно села – і то не лише

---

¹ Насамперед, це праця одного з перших дослідників голодоморів в Україні Р. Конквеста «Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор». К., 1993; народна книга-меморіал «Тридцять третій: голод». К., 1991; фундаментальні збірники архівних документів «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». К., 1990; «Колективізація і голод на Україні 1929–1933: збірник документів і матеріалів». К., 1992; «Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали. Кн. 1–2. Київ–Нью-Йорк, 1959; низка праць Асоціації дослідників голодоморів в Україні та Інституту історії України НАН України; наукові розвідки І. Самійленка, С. Кульчицького, В. Вериги, В. Марочка, Шульги, В. Сергійчука, Д. Мейса; художні і публіцистичні твори У. Самчука, В. Барки, О. Ольжича, М. Руденка, Я. Славутича, О. Волі, А. Гудими, О. Очеретного, С. Дяченка, М. Житарюка, Р. Пирога тощо.

українського. Адже голод лютував і на Дону, Північному Кавказі, в Середній Азії та Сибіру.

Безперечно, однією з найважливіших причин цієї трагедії стало запровадження продрозкладки. Великі колективні господарства, пригнічені непосильними надплановими завданнями хлібоздачі, неспроможні були реалізувати доведені плани. Про яке розширене відтворення могла йти мова, коли більшу частину гуртової продукції колгоспів просто відчужували. Масове вилучення хліба восени 1931 р. шляхом подвірних обшуків поставило під загрозу життя сотень тисяч селян. Порівняно з попереднім цей рік видався несприятливим для зернових культур, тому вдалося зібрати лише близько 18 млн тонн зерна, що було на 4 млн тонн менше, ніж 1930 р. Колгоспи й одноосібники відвантажили на приймальні пункти половину й більше отриманої продукції, що вкрай негативно позначилося на стані сільського господарства та умовах життя сільського та й міського населення.

Обсяги держпоставок колгоспам заздалегідь не визначалися. Вважалося, що вся їхня товарна продукція повинна здаватися державі. Та в умовах фактичної заборони на вільну торгівлю саме поняття «товарна продукція» стало невизначеним. План здачі збіжжя колгоспам встановлювався такий, що після його виконання майже нічого не залишалося на вироблені трудодні. Через ненормальні відносини між державою і колгоспами продуктивні сили, підірвані розкуркулюванням і колективізацією, деградували чимдалі більше.

Примусове усупільнення худоби в процесі форсованої колективізації призвело до того, що наприкінці першої п'ятирічки її загальна кількість скоротилася майже вдвічі. Створення великих земельних масивів, не підкріплених агротехнічними заходами, негативно позначилося на врожайності зернових культур. Колгоспи, з самого початку колективізації втративши економічну самостійність, перетворилися, по суті, на знаряддя виконання завдань хлібозаготівель. Під час їх проведення взимку 1931–1933 рр. у багатьох колгоспів забрали навіть посівне зерно. Єдиною поступкою була постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 травня 1932 р., за якою план

хлібозаготівель з минулорічного врожаю скорочувався на одну п'яту, щоб колгоспники мали змогу вести хоч таку-сяку торгівлю хлібом. Але ця торгівля дозволялася не раніше січня 1933 р., тобто після виконання доведеного плану хлібозаготівель.

Голодна весна 1932 р. фізично й морально підірвала сили хліборобів. Зрозумівши, що на колгоспи годі покладатися, вони спрямовували свої зусилля на забезпечення своїх сімей продуктами харчування наступного року. Лопатою перекопували городи й невикористані колгоспами невдоби і засівали їх. У людській свідомості не вкладалося, що тяжка хліборобська праця не здатна дати користі, а спонукатиме тільки виконанню непосильних планів грабіжницької хлібопоставки.

Внаслідок занепадання колгоспів і надто тяжкого становища селян уряд України у травні-червні 1932 був згоден зрештою надати фінансову (2 млн крб.) й продовольчу допомогу колгоспам, які потерпіли від минулорічного недороду, й насамперед 44 районам, у тому числі 5 районам Дніпропетровщини, що опинилися в найтяжчому становищі. Влітку 1932 р., коли з'явилися овочі та фрукти й було частково зібрано врожай, люди отримали перший аванс хліба на трудодні й змогли якось передихнути, сподіваючись на краще. Та не судилося. Примусова тотальна хлібозаготівля 1932 р. тривала, сприяючи наближенню драматичних подій. Більшовицький уряд України турбувало не стільки становище сільського населення, скільки виконання планів хлібозаготівель урожаю 1932 р. Така «турбота» була притаманна партійно-державним органам і на місцях.

Сценарій голодомору, що ретельно розроблявся в Москві, кремлівські «батьки» сповивали надсекретністю, боячись неминучого суду людства, їхні шифровки оформлялися так: «Строго секретно. Снятие копий воспрещается. Подлежит возврату в 48 часов. Постановление ПБ от 5 мая 1927 г., протокол № 100, п. 5. Извлечение из инструкции: 1. Шифротелеграмма должна храниться только в секретных хранилищах. 2. При ссылке на текст шифрограммы воспрещается указывать, что цитируемый текст получен

шифром, также воспрещается указывать и номера шифровок. 3. Ответ на шифровку посылается также в шифрованном виде, текст передаваемого шифром сообщения составляется коротко и ясно: пишется только в одном экземпляре, который передается на шифрование».

Таємними каналами надходили з Москви й додаткові рознарядки на хлібозаготівлі. Так, 16 липня 1932 р. ЦК ВКП(б) надіслав до Харкова (тогочасну столицю України) депешу з детальною розбивкою планів хлібозаготівель по секторах. Цей розподіл був настільки абсурдним і невмотивованим, що у відповідь на нього секретар ЦК КП(б)У П. Любченко й голова Раднаркому України В. Чубар наважилися просити Л. Кагановича дозволити їм самим, без зміни загального кількісного показника, розподілити план хлібозаготівель із врахуванням особливостей регіонів.

Байдужість вищих ешелонів влади до долі населення, нехтування економічних законів сільськогосподарського виробництва, планування «на око» дорого обійшлися селянству. В першому півріччі 1932 р. цілу низку районів України охопив лютий голод з численними випадками людоїдства. Делегати Третьої конференції КП(б)У, що відбулася в Харкові у липні 1932 р. в присутності сталінських емісарів В. Молотова й Л. Кагановича, з тривогою говорили про катастрофічне становище селянства. Однак Й. Сталін продрозкладки не скасував. «Червоні валки», як тоді називали обози з хлібом, рухалися до засипних пунктів з кінця липня 1932 р. до глибокої зими, коли виконання хлібозаготівельного плану вступило в критичну стадію. Сільське господарство як Півдня, так і республіки загалом, перебувало в такому стані, що неспроможне було впоратися навіть із зменшеним планом хлібоздачі. Якщо в 1930–1931 рр. комуністична держава витиснула з селянського сектора України майже по 400 млн пудів хліба, то з червня по жовтень 1932 р. цей сектор дав в потугах лише 132 млн пудів. Проте не весь вирощений хліб потрапив до колгоспних комор. Сотні мільйонів пудів зерна було втрачено під час жнив і перевезень внаслідок незацікавленого ставлення колгоспників до праці в громадському господарстві. Тоді Й. Сталін послав до

Харкова хлібозаготівельну комісію під орудою В. Молотова, наділену надзвичайними повноваженнями, яка діяла з 30 жовтня 1932 р. до кінця січня 1933 р. В умовах гострої продовольчої кризи в Україні Рада НК УСРР прийняла 2 листопада 1932 р. закриту постанову «Про поліпшення матеріально-побутових умов керівних районних робітників». До закритих обласних розподільників прикріплялася група найвищих керівних працівників району в складі секретаря РПК, голови РВК, голови РКК, голови райпрофради. Їх постачали промтоварами на рівних умовах з відповідальними працівниками областей. Уже в листопаді в усіх райцентрах відкривалися для активу закриті їдальні. Керівна еліта, таким чином, була захищена від голоду, щоб по всіх закутках вишукувати хліб і грабувати селянина.

5 листопада 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло ухвалу про створення в кожній області не менше 5–10 додаткових роз'їзних сесій нарсуду для швидкого розгляду судових справ у кожному районі з широким висвітленням їхньої діяльності у пресі. ЦК зобов'язав обкоми партії через кожних 5 днів інформувати про хід хлібозаготівлі. Колгоспам категорично заборонялося видавати будь-які аванси. А 18 листопада вийшла нова постанова Політбюро ЦК КП(б)У щодо посилення в ряді областей куркульського терору, хоч із України фактично всі куркулі були вивезені ще в 1930–1931 рр. ЦК КП(б)У доручив Косіору й Роденсу розробити найближчим часом «спеціальний оперативний план ліквідації основних куркульських і петлюрівських контрреволюційних гнізд». ДПУ давалося конкретне завдання заарештувати не менше 300 колгоспних рахівників і бухгалтерів, які начебто зривали план хлібоздачі й були причетними до розбазарювання колгоспного збіжжя. В умовах голоду ЦК напучував парторганізації шукати «виступи куркулів» у розкраданні, фальшивій звітності, обмані пролетарської держави й колгоспу; закликав колгоспників таврувати ганьбою цих людей як куркульських агентів і класових ворогів. Для розправи над селянами створювалися «трійки», до яких входили перші секретарі обкомів, начальники ДПУ і облпрокуратури. Не відставали від центру й обласні органи влади, щоб вплинути на хлібороба,

примусити його спорожнити від зерна навіть кукурузи, гороху тощо глечики, горщики і за рахунок цього будь-що виконати план хлібоздачі.

Прийнята 20 листопада 1932 р. під шаленим тиском В. Молотова постанова Раднаркому України «Про заходи до посилення хлібозаготівель», яка передбачала застосування «натуральних штрафів» до тих колгоспників, котрі заборгували по хлібозаготівлі, але не мали збіжжя для розрахунків з державою, відкрила шлях масовому свавілля. В усіх місцевостях України, крім прикордонних, посилювалися подвірні обшуки з конфіскацією не лише хліба, а й будь-яких запасів їжі: картоплі, круп, пшона, гороху, квасолі, кукурудзи, буряків, огірків, сухарів, сала, солінь і навіть сухофруктів. До колгоспів, які незадовільно виконували хлібозаготівлю, застосовували надзвичайних заходів, припиняли видачу натуральних авансів на вироблені трудовні, згортала громадське харчування, вилучали насіннєві фонди. Цілі райони, села, колгоспи заносилися на так звану «чорну дошку» за невиконання хлібозаготівлі. З них стягувалася вся заборгованість, заборонялася будь-яка торгівля, не видавалися кредити й платежі, з крамниць вилучалися всі наявні товари, припинявся підвіз нових. Конфіскація продовольства у селян, поставлених сталінською політикою «великого стрибка» в такі умови господарювання, за яких не лише державі, а й власній родині годі було забезпечити шматок хліба, подавалася як покарання за «куркульський саботаж», опір хлібозаготівлям. Не маючи модного відношення до поповнення державних запасів збіжжя, вона була не чим іншим, як каральною акцією, спрямованою проти сільського населення, в тому числі греків, болгар, євреїв тощо. Повсюди шаленів терор. Арештовували, судили, кидали до в'язниць, розстрілювали, висилали за межі республіки «злісних боржників перед державою»: голів колгоспів, рахівників, бригадирів, комірників, сільських активістів.

Вдаючись до каральних заходів, молотовська комісія додатково заготовила а селянському секторі, включно з колгоспами, радгоспами й одноосібними господарствами, 104,6 млн пудів хліба. Загальна ж кількість збіжжя, вилученого державою в Україні з урожаю 1932 р., становила 260,7

млн пудів. І хоч комісія вивезла з республіки чи не всі наявні запаси зерна, їй не вдалося виконати хлібозаготівельного плану, яким передбачалося засипати в державні засіки 282 млн пудів.

Українські селяни із сумом зустрічали новий 1933 рік. Голодна смерть ходила від хати до хати, а слідом за нею поспішали буксирні бригади, вимагаючи продрозкладку, хлібозаготівлю. 1 січня Й. Сталін надіслав українцям новорічне привітання. А наступного дня надійшла директива про затвердження плану хлібоздачі на січень 1933 р. До кінця місяця Україна повинна була здати державі 62,5 млн пудів збіжжя. Сталінське керівництво, не зустрічаючи протидії з боку республіканських органів влади, продовжувало грабувати українського селянина, неминуче прирікаючи його на голодну смерть.

На початок 1933 р. а Україні практично не залишилося запасів збіжжя. Зимові хлібозаготівлі, як і попереднього року, позбавили людей останнього шматка хліба.

19 січня 1933 р. Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли спільну постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами», відповідно до якої селяни мали здавати зерно першого обмолоту за державними цінами протягом липня–грудня 1933 р. Запроваджувалася погектарна норма хлібоздачі; допускалася й торгівля збіжжям, але лише після виконання хлібозаготівель і утворення насінневих фондів. Ці зміни в хлібозаготівельній політиці партії мали стимулювати зацікавленість селян у результатах своєї праці: мовляв, після виконання встановленого хлібоподатку вони зможуть розпоряджатися частиною врожаю на власний розсуд. Але до нового хліба ще треба було дожити, бо продовольчі запаси в більшості сільських місцевостей України, в тому числі на Полтавщині, Київщині, Вінниччині. Дніпропетровщині, остаточно вичерпалися.

Якщо зимові хлібозаготівлі 1931–1932 рр. призвели до голодування значної частини селянства у різних районах України, то результатом тотальної

конфіскації їстівних припасів узимку 1932–1933 рр. став страхітливим голодомор, від якого, за далеко не повними даними, загинуло близько 8 млн чоловік.

А сталінські трубадури шукали у пеклі раю. Періодична преса безтямно замовчуючи лютий голод, заповзято пропагувала колгоспний лад, захоплено вихваляла життя селянина, прославляла лютого тирана. Й. Сталін себе підносив, у бундючній позареальній доповіді про підсумки прершої п'ятирічки на об'єднаному пленумі ЦК ВКП(б) у січні 1933 р. жодним словом про лютий голод. Навпаки, стверджував, що добробут робітників і селян неухильно зростає, а їхнє життя стає чимдалі радіснішим і щасливішим. У трагічні місяці, коли конали сотні тисяч українців, Й. Сталін визнав лише «харчові труднощі в ряді колгоспів». А в промові на організованому 19 лютого 1933 р. партапаратом Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників він цинічно заявив прибулим до Москви представникам голодуючих місцевостей: «В усякому разі порівняно з тими труднощами, що їх пережили робітники років 15-20 тому, ваші нинішні труднощі, товариші-колгоспники, здаються дитячою іграшкою».

На лютневому 1933 р. пленумі Компартії України у час, коли при бажанні голод можна було зупинити, ніхто з промовців не вдарив на сполох, навпаки, продовжували розмови про хлібозаготівлю. Тож боротьба з голодом не піднялася на державний рівень. Щоправда, не всі представники влади відвернулися від народної біди. Деякі сільради, колгоспи, органи народної освіти, охорони здоров'я намагалися надати хоч якусь допомогу, і насамперед дітям.

Смертність від голоду мала місце вже першого місяця діяльності молотовської комісії. З березня 1933 р. вона набула масового характеру. Люди вмирили сім'ями, селами, регіонами. Натовпи опухлих, обдертих, затурканих горем годувальників Європи бродили по рідній землі в пошуках будь-якої їжі. В усіх районах України органи ДПУ реєстрували численні випадки людоїдства й трупоїдства.

Найвищої точки голодомор досяг у квітні–червні 1933 р. Земля вкрилася зеленню і запашними квітами, а голод сіяв і сіяв трупи. Смерть уже сміливо

переступала через пороги вбогих хліборобських осель. Люди пухли з голоду й помирали. Конали на рідних обійстях і польових обніжках, по степових байраках і на засмічених, байдужих до їхнього страждання столичних проспектах та вулицях. Села онімліли. Лише сумний стогін і торохкотіння грабарок порушували тишу. Земля начинювалася людським трупом, селянський рід безпощадно знищувався. Діти забули, як пахне хліб, Його заміняли половою та листям; картоплю – жомом і брагою; м'ясо – падлом; цукор — малясою та іншими відходами харчової промисловості.

Чимало голодуючих, попри категоричну заборону виїздити за межі республіки, йшли на залізничні станції, сподіваючись дістатися до Росії, де голоду такого страшного як в Україні не було, але вибратися за «залізне кільце», встановлене навкруг України ухвалою ЦК ВКП(б) з 23 січня 1933 р., їм не вдавалося.

Голод ламав людину як особистість. Виснажена фізично до останку, вона швидко деградувала психічно і морально, перетворюючись на піддатливого й слухняного нетямю, якому байдуже, що діється навколо – як ним крутять, усе забирають з оселі й двору, куди вивозять його, а нерідко й усю родину. Р. Конквест, побувавши в Україні, коли вона переживала неймовірно тяжкі часи, зазначав, що люди перед смертю вкрай .асто божеволіли. Деякі з них «вмирили на самоті, повільно, страшно, безглуздо, їх загнали в кут і залишили здихати від голоду, кожного в своїм домі, політичним рішенням, прийнятим у далекій столиці за круглим столом нарад і банкетів, їм не залишили навіть розради неминучої необхідності того, що відбувається, аби зменшити жах. Найстрашніший вигляд мали маленькі діти з кінцівками, як у скелета, що росли із опухлих, мов кулі, животів. Голод зігнав з їхніх облич усі сліди дитинства, перетворивши їх на замордованих горзулій; лише в очах у них ще зберігалось щось від дитинства. Скрізь ми бачили чоловіків і жінок, які лежали долілиць, з опухлими обличчями, роздутими животами і порожніми, без будь-якого виразу очима».

Люди гинули не лише від голоду, а й від його наслідків: гострих

інфекційних захворювань, заражень, отруєння тощо.

Голод вніс істотні зміни в життя і побут українців. Спустошені села занепали. Чи не в кожній другій хаті вікна і двері були навхрест забиті дошками. Ще недавно чепурні двори тепер заростали лободою, плоти похилилися. Забувалися народні промисли – різб'ярство, ткацтво, вишивання, гаптування. Селяни залишали хліборобство і йшли працювати на новобудови, залізницю, цукроварні, в лісництва. Земля втрачала надійних господарів, пустувала, давала мізерні врожаї. Вирощене гайнувалося, розтягувалося, пропадало, вивозилося у різні фонди, трудодень обезцінювався.

1933 р. сталінською клікою був глибоко підрубаний генетичний корінь українського народу, що призвело до різкого знелюднення української землі. До вимерлих сіл завозили жителів з різних регіонів РРФСР, Білорусії. За останніми даними станом на 28 грудня 1933 р. в Україну було завезено 329 ешелонів населення з Росії, Білорусії. Перевиконано завдання на 104,8%. Однак намагання Й. Сталіна та його поплічників замести таким чином сліди своєї згубної політики, зрівняти могили, що залишилися пам'ятниками для наступних поколінь, затерти чорні плями виявилися малоефективними. Жертви голодомору спочивають вічним сном у землі, а їхня тінь ще довго переслідуватиме сущих. Бо в тих могилах застигла безневинна кров, завмер стогін знедолених, неоплаканих. Ниточка, що з'єднувала дітей з батьківським гніздом, перервалася голодомором, залишивши народ без коріння, потомків – без родоводу.

Сталінське керівництво, не визнаючи факту голоду, розглядало загальнолюдську біду як своєрідний саботаж генерального курсу партії на індустріалізацію, що спричинило замасковану громадянську війну, яка набула воєрідної форми полювання тоталітарної держави на «ворогів народу». Це була справжня війна, бо кількість жертв у ній вимірювалася мільйонами. Щодо цього англійський журналіст М. Маггерідж зазначав: «Побувавши нещодавно на Північному Кавказі та в Україні, я бачив щось подібне до битви між урядом і селянами. Поле цієї битви зазнає таких же руйнувань і спустошень, як і на всякій війні, й ширшає чимдалі більше, охопивши вже значну частину Росії. По

один бік лінії фронту – мільйони голодуючих селян, опухлих від голоду, а по другий – солдати військ ДПУ, що виконують вказівки диктатури пролетаріату. Вони заповнили всю країну, як згряя саранчі, й відібрали усе їстівне. Вони розстріляли або заслали тисячі селян, іноді цілі села, вони перетворили найродючіші в світі землі на сумну пустелю».

Кривавий терор, розв'язаний в Україні, набув страхітливих розмірів. Безневинних людей обвинувачували в націоналізмі, причетності до заколотів та участі в неіснуючих таємних організаціях. Переслідувались сім'ї репресованих «ворогів народу». Піднімаючи жупел «націоналізму», московське керівництво намагалося в такий спосіб перекласти вину за криваву веремію, пов'язану з колективізацією і голодом, на «націоналістів» та інших ворогів народу» й відвернути увагу громадськості від справжніх винуватців – Й. Сталіна та його оточення. Крім того, терором було розмито український етнос, знищено колосальний культурний генофонд української нації, що полегшило справу закабалення України. На знак протесту проти антиукраїнської політики Москви наклали на себе руки письменник і громадський діяч М. Хвильовий та нарком освіти УСРР М. Скрипник.

Підсумки терору підбив у листопаді 1933 р. об'єднаний пленум ЦК і ВКК КП(б)У, який розглянув «найближчі завдання в проявленні ленінської національної політики в республіці». Виступаючи на ньому, Постишев доповів: «...Виявлення націоналістичного ухилу Скрипника дало нам можливість звільнити структуру соціалізму і передусім структуру української соціалістичної культури, від усіх петлюрівських, махновських та інших націоналістичних елементів. Проведено велику роботу. Досить сказати, що протягом цього періоду ми вичистили з наркомату освіти 2 тис. чоловік з націоналістичним душком, серед яких було близько 300 науковців і письменників. Вісім центральних радянських установ вичистили від понад 200 націоналістів, які обіймали посади голів відділів та інші подібні пости. Дві системи – кооперативів та зернових ресурсів – вичистили від понад 2 тис. націоналістів і білогвардійців, наскільки мені особисто відомо».

Основним винуватцем голодомору початку 30-х рр., безперечно, був Й. Сталін, який сповідував ідеологію тоталітаризму, насильницькі методи «перебудови» сільськогосподарського виробництва ненависть до українства. Але він діяв не один. Допомогали йому поплічники різних рангів, починаючи від членів Політбюро і ЦК, до секретарів партійних осередків та голів рад.

У постанові ЦК Компартії України «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів», прийнятій у лютому 1990 р., зазначалося, що причиною виникнення труднощів, а потім і голоду були відступ тодішнього керівництва країни й республіки від гуманістичних принципів кооперування селянства, насильницькі методи колективізації, масове розкуркулювання, низька культура землеробства, слабка технічна база колгоспів тощо. Це справді так. Але до цього ще слід додати варварські методи розорення селянського господарства, депортацію справжніх трудівників, знеосібку, передачу необмежених прав представникам люмпенпролетаріату, потурання неuczтву, масштабне насильство стосовно українського народу.

Нині вітчизняна громадськість, як, зрештою, і депутати парламенту, відзначають, що «тотальне винищення мільйонів українських хліборобів штучним голодом стало свідомою терористичною акцією політичної системи сталінізму. Поруйновано соціальні основи української нації, її вікові традиції, підірвано духовну культуру і унікальну етнічну самобутність. Трагедія голодомору 1932–1933 років в Україні впродовж багатьох десятиліть не просто замовчувалася, а й офіційно заперечувалася державною правлячою верхівкою СРСР. Її причини, характер, механізм організації і масштаби ретельно приховувалися не тільки від міжнародного співробітництва, а й від кількох поколінь наших співвітчизників»².

Книга, що пропонується читачам, є однією із спроб за допомогою

---

² Звернення до українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років // Урядовий кур'єр. – 2003. – 29 трав.

наукового осмислення архівних документів, численних свідчень очевидців якомога повніше розповісти про голод в Україні початку 30-х рр., спричинений масовим сталінським терором, тоталітарною колективізацією, розоренням (розкуркулюванням) індивідуальних селянських господарств, безглуздою і жорстокою політикою хлібозаготівель, депортаціями селян, цілковитою байдужістю тоталітарного режиму до загальнонародної трагедії – голодної смерті мільйонів українців.

Висвітлення проблем голодомору на загальнодержавному, республіканському рівнях органічно доповнюється низкою унікальних історичних розвідок регіонального масштабу. Останні матеріали згуртовані за територіальним принципом (Поділля, Слобожанщина, Південь України). Вони дають чіткі уявлення про причини, характер, механізм організації і масштаби голоду в регіонах, показують хід і згубні наслідки злочинних хлібозаготівель, особливості діяльності партійно-державних структур у трагічний період лихоліття, намагання населення протистояти сталінському диктату і врятуватися від голодної смерті.

Окрему частину видання становлять документи ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, Раднаркому УСРР, обласних та районних партійних і державних органів, листи, заяви, пояснення, написані рукою селян, які протягом десятиліть були засекречені, а нині зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів державної влади та державного управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, облдержархівів і безпосередньо стосуються голодомору 1932–1933 рр. у різних областях України (Київській, Дніпропетровській, Харківській, Миколаївській, Черкаській, Чернігівській, Сумській, Полтавській, Донецькій та ін.). Адже лише неупереджене використання усіх наявних джерел, у тому числі закритих свого часу архівів, їх скрупульозний аналіз з позицій об'єктивності та історизму дасть змогу врешті-решт наблизитися до істини і якнайоб'єктивніше відтворити маловідомі сюжети української історії початку 30-х років ХХ століття.

Архівні матеріали й документи наводяться як у повному, так і в скороченому вигляді (опущено фрагменти, що не стосуються основної теми або не несуть інформаційно-наукового навантаження). Пропуски позначаються трьома крапками. Виявлені друкарські помилки, фактичні неточності й мовні огріхи виправлено, але стилістичні особливості тексту збережено. Археографічне оформлення здійснено за сучасними правилами видання історичних документів. Під кожним із них подано легенду, довідкові відомості: архівні й публікаційні джерела – збірник, газета, науковий синтезаційний аналіз тощо.

Поряд з опублікованими документами і тими, що відклалися в архівах, виняткову вартість для правдивої реконструкції історичних процесів, особливо з недалекого минулого, мають (при всій їхній суб'єктивності) джерела усного походження – спогади сучасників і учасників описуваних подій, котрі донедавна або взагалі ігнорувалися, або тенденційно пересівалися ідеологічними цензорами партії. Між тим темпи збору й публікації такого роду історичних джерел з ряду об'єктивних причин (брак дослідників, засекреченість документів, поліграфічні складнощі тощо) лишаються-таки лояльними. І це дуже прикро, тим паче, що буквально на очах тане покоління наших співвітчизників, яке пережило голод і може передати нащадкам нерідко унікальну інформацію про одну з найбільших трагедій українського народу.

У 1993–2007 рр. в регіонах України старшокласники й студенти, чисельні громадські активісти здійснили опитування людей старшого покоління, зокрема мешканців сіл – передусім своїх рідних, сусідів, односельців. У результаті було записано велику кількість свідчень, спогадів, сприйнятностей. Однак слід мати на увазі, що переважна більшість респондентів в період голодомору було від 5 до 15-17 років, тож вони природно, просто не могли багато чого збагнути, відновити в пам'яті з достеменною точністю. Але, як слушно підмічено, дитячі враження – найяскравіші, найкарбованіші. Справедливо мовиться: правда і праведність

з людської пам'яті ніколи не зникають, не здатні поринути у небуття.

Про це, зокрема, свідчать наведені у книзі спогади, сповнені душевного болю, щемності за стан тодішнього села, трагічну долю українських хліборобів, своїх рідних і близьких, усіх тих, з ким назавжди розлучили їх голодна смерть, терор і депортації початку 30-х рр.

Значне інформаційне навантаження у виданні несуть фотоілюстрації, взяті з Державного архіву кіно-, фото-, фоно документів, місцевих держархівів, регіональних видань, архівів української діаспори.

Зібрані у книзі матеріали допоможуть кожному зробити власні висновки про трагічні події початку 30-х рр. Але незаперечним є той факт, що голодомор в Україні здійснювався на основі саме прийнятих державою законів, постанов, документів, інструкцій, методик, які цільовим порядком спрямовувалися насамперед на селянство. Нецивілізовані, аморальні, злочинні дії більшовицької влади на всіх рівнях стали правилом, нормою поведінки, способом життя і дії влади.

Страхітливі аберації 1932–1933 рр. вписали чорну й ганебну «славу» тоталітарної держави в життя українського народу навічно. Пам'ять про ті маси вкарбувалася у свідомість наших співвітчизників назавжди, вона болем проймає серця людей, є насправді невмирущою і передаватиметься з покоління в покоління новим генераціям.

Тоталітарно-узурпаторські аберації стосовно України, її населення проявлялись в багатьох аспектах, що відлунювалися щемом і болем. Ще в другій половині 20-х років ХХ століття в Союзі, відповідно з рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) та Уряду СРСР була створена система державних ресурсів, як закрита, запотаємнена модель. Вона охоплювала структури включаючи й обласну ланку. В документі фіксовано, що зокрема продовольчі ресурси, які зберігались відповідно до нормованих строків (зерно, борошно, всілякі консерви, м'ясо та м'ясопродукти тощо) мають використовуватися за особливих обставин. На випадок війни, стихійного лиха тощо. Так ось дані ресурси державою використовувались стосовно населення потерпілих від голоду інших регіонів і в 1932 і в 1933 роках.

Україні ж така допомога була надана тільки в другій половині – тобто в кінці 1933 року. Тобто тоді, коли вона вже своїми ресурсами з бідною долала пекучу недолю.

Селянство України центральною владою було наділене цинічним епітетом куркульство. Постійно діяв механізм депортацій, водночас запроваджується механізм переселень з Росії та Білорусії на Україну великих мас населення, доводяться спеціальні плани з цього приводу, як державні завдання. В даному зв'язку на Україну було переселено в сільську місцевість 239 ешелонів росіян та білорусів.

У документах зафіксовано, що державний план переселень на Україну станом на кінець 1933 рік виконано на 104,3 відсотки.

Останнім часом досить посилено мусується питання неправомірності застосування в наукових узагальненнях терміну «геноцид» трансформаційно стосовно голоду. Така позиція, з нашої точки зору, не може бути виправданою. Адже Організація Об'єднаних Націй ще в 1948 р. прийняла спеціальну конвенцію по геноциду, запропоновану спеціальною Міжнародною комісією юристів по розслідуванню голоду в Україні в 1932–1933 роках, опубліковану в Києві в підсумковому звіті її в 1992 р. Конвенція встановила геноцид злочином і була затверджена Генеральною Асамблеєю ООН як термін 9 грудня 1948 р. Визначено, що геноцид як злочин – є навмисне нав'язування частині населення створення владою таких умов життя, що спричиняє їх повне чи часткове фізичне знищення. Саме голод 1932–1933 років в Україні і був таким явищем явно геноцидного характеру.

Голодомор же є тотожно похідним явищем, тамує в собі лексикому, що сумарнує явище, симбіонує термінологічну мовну формулу: спричинення шляхом голоду вимирання в даному випадку великих мас сільського населення. Отже терміни «геноцид» і «голодомор» є близькими, але не повною мірою тотожними. Механізм геноциду породжує вкрай негативний соціально-гибний наслідок – голодомор, що мав місце як вкрай прикро негативне винищувальне явище серед сільського населення України.